

**MƏNBƏŞÜNASLIQ VƏ TARİXŞÜNASLIQ – SOURCE STUDIES AND
HISTORIOGRAPHY**

UOT: 94

**RUSİYA İŞĞALINDAN SONRA ŞƏKİ ƏHALİSİNİN ANADOLUYA
MƏCBURİ KÖÇÜ TARİXİNDƏN (TÜRKİYƏ MƏNBƏLƏRİ ƏSASINDA)**

©2024

VIDADI UMUDLU*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-476-2798; e-mail: v.umudlu@yahoo.co.uk
[HTTPS://DOI.ORG/10.59849/2523-4765.2024.1.100](https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.1.100)

Xülasə: Təqdim olunan məqalə Şəki xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra yerli əhalinin müəyyən qisminin Anadolu torpaqlarına məcburi köçü mövzusunda həsr olunmuşdur. Məqalədə çar Rusiyasının işğalçılıq siyasəti və əhalini məcburi köçə sövq edən səbəblər; köçlərin dinamikası, habelə köçkünlərin Anadolu torpaqlarında yerləşdirilməsi də öz əksini tapmışdır.

Köçkünlərin müvəqqəti yerləşdirilməsi və məskunlaşdırılmasında, eləcə də mühacirlərin cəmiyyətə inteqrasiya olunmasında Osmanlı dövlətinin atdığı addımlar mühüm rol oynamışdır. Məqalədə köçkünlərin problemlərinin həllini öz üzərinə götürən Mühacirət Komissiyasının əvəzsiz xidmətlərindən də bəhs olunur. Təqdim olunan məqalə əsasən, Türkiyə Respublikası Cumhurbəşkanlığı Dövlət Arxivlərinin sənədləri əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Cumhurbəşkanlığı Dövlət Arxivləri, Şəki xanlığı, çar Rusiyası, işğal, məcburi köçlər, Osmanlı dövləti, Mühacirət Komissiyası

**FROM THE HISTORY OF THE FORCED MIGRATION OF THE SHEKI
POPULATION TO ANATOLIA AFTER THE RUSSIAN INVASION (BASED ON
TURKISH SOURCES)**

©2024

VIDADI UMUDLU*

*ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov
ORCID: 0000 0002 4766 2798; e-mail: v.umudlu@yahoo.co.uk

Abstract: The presented article is dedicated to the forced migration of a part of the local population to the Anatolian lands after the conquest of the Sheki Khanate by Russia. The article reflects the occupation policy of Tsarist Russia and

the reasons that induced the population to forced migration, the dynamics of migration, as well as the settlement of displaced persons in Anatolian lands.

The activities of the Ottoman state played an important role in the temporary accommodation and resettlement of displaced persons, as well as in the integration of emigrants into Ottoman society. The article also mentions the invaluable services of the Migration Commission, which takes on the problems of migrants. The presented article is mainly researched on the basis of documents from the State Archive of the President of the Republic of Turkey.

Keywords: *Presidential State Archives, Sheki Khanate, tsarist Russia, occupation, forced migrations, Migration Commission*

ИЗ ИСТОРИИ ВЫНУЖДЕННОЙ МИГРАЦИИ ШЕКИНСКОГО
НАСЕЛЕНИЯ В АНАТОЛИЮ ПОСЛЕ РОССИЙСКОЙ ОККУПАЦИИ (ПО
ТУРЕЦКИМ ИСТОЧНИКАМ)

©2024

ВИДАДИ УМУДЛУ

Институт Истории и Этнологии НАНА имени А.А.Бакиханова
ORCID: 0000 0002 4766 2798; e-mail: v.umudlu@yahoo.co.uk

Резюме: *Представленная статья посвящена вынужденному переселению части местного населения Шекинского ханства Анатолийские земли после завоевание России. В статье отражена оккупационная политика царской России и причины, побудившие население к вынужденной миграции, динамика миграции, а также расселения вынужденных переселенцев на Анатолийских землях.*

Деятельность Османского государства сыграла важную роль во временном размещении и расселении перемещенных лиц, а также в интеграции иммигрантов в османское общество. В статье также упоминается о услугах Миграционной комиссии, которая взяла на себя проблемы переселенцев. Представленная статья в основном исследована на основе документов Государственного архива Президента Турецкой Республики.

Ключевые слова: *Государственный архив Президента, Шекинское ханство, царская Россия, оккупация, вынужденные переселения, Османское государство, Миграционная комиссия.*

Giriş

Miqrasiya məsələlərindən bəhs edən mövzular həmişə aktual olaraq qalmaqdadır. Azərbaycan xalqının zaman-zaman məcburi köçürülmələrlə üz-üzə qalaraq öz doğma yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalması təqdim olunan məqalənin əhəmiyyətini daha da artırmaqdadır. Könüllü şəkildə baş verən miqrasiyalardan fərqli olaraq məcburi köçürülməyə məruz qalan insanlar qarşıya çıxan bütün şərtlərlə razılaşmalı, gedəcəyi yerin həyat şəraitinə alışmaq məcburiyyətində idi. XIX əsrin əvvəllərində Şəki xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra yerli

əhalinin bir qisminin Osmanlı torpaqlarına məcburi köçünü də bu qisim köçlərə aid etmək olar.

Şəki xanlığının əsası XVIII əsrin ortalarında Hacı Çələbi tərəfindən qoyulmuşdur. İlk vaxtlar xanlıq güclü təsir bağışlasa da, daxili münaqişələr xanlığı xeyli zəiflətməmişdi.

Köçürülmələrin səbəblərinə gəldikdə qeyd olunmalıdır ki, bu birbaşa Rusiyanın işğalçılıq siyasətinin nəticəsi idi. Əhalini köçə sövq edən Rusiya hökuməti onların əmlakını mənimsəyir, onların yerinə xristianları məskunlaşdırmağı nəzərdə tuturdu. Digər tərəfdən çar hakim dairələri əhalini köçməyə məcbur etməsinə baxmayaraq, bunun üçün ərizə yazılmasını və rüsum ödənilməsinə tələb edirdi. İşğal faktını qəbul etmək istəməyən yerli əhalinin əsas narahatlıqlarından biri də, gələcək nəsillərdə dini etiqadın qorunub saxlanılmasına heç bir təminatın olmaması idi.

Şəki əhalisinin Anadoluya məcburi köçü tarixindən

Rusiya işğalı ərəfəsində Şəki xanlığı Şəki, Xaçmaz, Qutqaşen, Ərəş, Padar, Ağdaş, Alpout və Göynük mahallarına bölünürdü. Ərazisi məhsuldar və əhalisi sıx idi, ipəkçilik geniş inkişaf etmişdi. Xanlığı Hacı Çələbi xanın nəticəsi, Səlim xan idarə edirdi.¹ 1805-ci il mayın 21-də imzalanan Kürəkçay müqaviləsindən sonra Şəki xanlığı siyasi cəhətdən çar Rusiyasından asılı vəziyyətə düşdü. Xanlıq müstəqil xarici siyasətdən məhrum edildi, çar xəzinəsinə vergi vermək məcburiyyətində qaldı. Xanlığın mərkəzində rus qoşunları yerləşdirildi. Xanın hakimiyyəti tamamilə məhdudlaşdırıldı.² Lakin 1806-cı ilin yayında Qarabağlı İbrahimxəlil xanın mayor Lisaneviç tərəfindən öldürülməsindən sonra Səlim xan rus qoşunlarını xanlıqdan çıxarmağa nail olsa da bu çox uzun sürmədi. 1806-cı ilin payızında Rusiya qoşunlarının yeni istilacı yürüşləri başladı. Digər xanlıqlarla yanaşı, Şəki xanlığı işğal olundu və Səlim xan hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Bu hadisə şəkililərin narazılığına səbəb oldu. Xoylu Cəfərqulu xanın Şəki xanı təyin edilməsi narazılığı daha da gücləndirdi. Baş komandan Qudoviç yeni xanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün xanlığın ərazisinə xeyli qüvvə cəlb etmişdi.³ Bu bölgənin vəziyyətinə ağır zərbə vurmuş oldu. Nəticədə Səlim xanla yanaşı, yerli əhalinin bir hissəsi xanlığı tərk edərək cənuba üz tutmaq məcburiyyətində qaldı. Bununla da Şəki xanlığından əhalinin məcburi köçü başlamış oldu.

Çar Rusiyasının istilası ilə üz-üzə qalan keçmiş xanlığın ərazisindən əhali işğal faktı ilə barışmayaraq ölkəni tərk etməyə başladı. Bu köçlərə əsasən ruhani təbəqə, eləcə də xanın yaxın adamları, bəylər və digər nüfuzlu şəxslər başçılıq edirdilər. Köçə məcbur olan əhali uzun illər ərzində məskunlaşdıqları ərazilərdən

¹ **Вax:** Vidadi Umudlu. **Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828).** Bakı, 2004.

² **Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК) (Кавказ и Закавказье за время управления генерала от инфантерии, князя Павла Дмитриевича Цицианова, 1802-1806).** Том II. Тифлис, 1868, с. II, sn.1436.

³ **Şəki: Ən qədim zamanlardan günümüzədək.** Bakı, 2020, s.250.

didərgin salınır, uzun və məşəqqətli köç həyatına qədəm qoyurdular. Köçlər bəzən bütün kəndləri əhatə edirdi. Əhali əvvəlcə Rusiya işğalının yayılmadığı ərazilərə köç edir, işğal genişləndikcə isə cənuba və Anadoluya üz tuturdular.

Şəki əhalisinin Anadoluya məcburi köçü ilə bağlı Türkiyə Cümhuriyyəti Cumhurbaşkanlığı Dövlət Arxivləri Başkanlığı, Osmanlı Arxivi Külliyyəsi (TCCDAB, OAK) müxtəlif fondlarında çoxsaylı sənədlər hifz olunur. Arxiv sənədləri bizə köçlərin dinamikasını izləməyə imkan verir. Bu sənədlər arasında Şəki əhalisindən olan müxtəlif şəxslərin köçlə bağlı müraciətləri də yer almaqdadır. Onu da qeyd etmək ki, keçmiş Şəki xanı Səlim xanın Türkiyəyə köçü və oradakı həyatı çoxsaylı arxiv sənədlərində də öz əksini tapmışdır.

TCCDAB, OAK sənədlərindən aydın olur ki, Şəki xanlığının ruslar tərəfindən işğalından sonra Səlim xanın öz dəstəsi ilə əvvəlcə Təbrizə, sonra isə Bağdada gedərək İraq hakimi Davud paşadan Osmanlı torpaqlarında yaşamasına icazə istəmişdir.⁴ Səlim xanın əvvəlcə Təbrizə, sonra isə Osmanlı torpaqlarına köçü ilə Şəki əhalisinin də Anadolu torpaqlarına köçü başlamışdı. Rus tarixçisi N.Dubrovin qeyd edirdi ki, 1806-cı il oktyabrın 22-də Şəki xanlığının ruslar tərəfindən işğalından sonra Səlim xanla birlikdə bir çox şəkili də öz doğma yurduyasını ataraq köç etməli olmuşdu.⁵ Çar Rusiyasının hakimiyyətini qəbul etmək istəməyən əhali işğalın elə ilk günlərindən başlayaraq öz doğma torpaqlarını tərk edərək Səlim xanla birlikdə cənuba çəkilməli olmuşdular.

Osmanlı dövlətinin razılığı ilə köç etməyə nail olan Səlim xan əvvəl Ərzuruma göndərilmişdir.⁶ Beləliklə Ərzuruma gələn keçmiş Şəki xanı Səlim xanın və yaxın adamlarının Anadolu həyatı başlamışdır.

Ərzurumdan Osmanlı sarayına məktub yazan Səlim xan əsas məqsədinin İstanbula gedib Osmanlı padşahı ilə görüşmək olduğunu bildirmişdir. Məktubdan görüldüyü kimi Osmanlı sultanı ilə görüşməyə can atan Səlim xanın əsas məqsədinin heç də Türkiyədə məskunlaşmaq deyil, xanlığın ərazisinin işğalçılardan təmizləmək üçün lazımı köməyin alınması olmuşdur.⁷ Şəki xanlığının ləğvindən sonra Səlim xanın geri dönməsinə ümidləri azalsa da, məqam gözləyən keçmiş xan Osmanlı sarayından yardım alaraq Şəkinin geri qaytarılmasına hər an hazır olmuşdur. Bunu 1826-cı ildə Azərbaycanda baş verən üsyanlar zamanı Səlim xanın oğlu Hüseyn xanın Şəkiyə daxil olaraq hakimiyyəti ələ alması və çar qoşunlarının müqavimətsiz xanlığın ərazisini tərk etməsi sübut edir.

⁴ **Türkiyə Cümhuriyyəti Cumhurbaşkanlığı Dövlət Arxivləri Başkanlığı, Osmanlı Arxivi Külliyyəsi** (TCCDAB, OAK), Xətti-Humayun (HAT) fondu, sn.761/35955; Bax: Şəki: **Ən qədim zamanlardan günümüzədək**. Kollektiv monoqrafiya. – Bakı: Turxan NPB, – 2020. – (708 s.) s.251, 265.

⁵ Николай Дубровин. **История войны и владычества русских на Кавказе. Т.5. От убийства князя Цицианова до подавления восстания царевича Григория 1812 г.** СПб., 1887, с.86.

⁶ **TCCDAB, OAK, HAT, 761/35955**; Bax: Şəki: **Ən qədim zamanlardan günümüzədək**. Bakı: Turxan NPB, 2020, 708 s., s.265.

⁷ **TCCDAB, OAK, HAT, 823/37395**; Bax: Şəki: **Ən qədim zamanlardan günümüzədək**. Bakı: Turxan NPB, 2020, 708 s., s.265.

1822-ci ildə Ərzurumdan Ankaraya göndərilən keçmiş Şəki hakimi Səlim xana Osmanlı dövləti tərəfindən maaş təyin edilmişdir.⁸ Səlim xanın təbəəsi olan Məhəmməd Çələbi də əvvəlcə Ankarada yerləşmiş, sonra Bursada tarla ilə təmin olunmuşdur.⁹ Onu da qeyd edək ki, digər bölgələrlə müqayisədə Şəki bölgəsindən daha çox mühacir Osmanlı torpaqlarına köç etmiş, onlar əsasən Bursa, Ankara, Sivas, Trabzon, İstanbul, Amasya və başqa bölgələrdə məskunlaşmışdılar.

Şəkili məcburi köçkünlər həm quru yolu ilə Cənubi Azərbaycandan keçməklə, həm də Gürcüstandakı Qara dəniz limanları vasitəsi ilə Anadoluya hərəkət edirdilər. Qara dəniz vasitəsi ilə gəmilərlə Osmanlı dövlətinə gələn mühacirlər əsasən Trabzon və Samsun limanlarında toplanır, buradan müxtəlif bölgələrə göndərilirdilər. Şəkidən olan mühacirlərdən 20 nəfərin Mədinəyə, 124 nəfərin Ərzuruma, 2 nəfərin İstanbula, Şirvandan olan 15 nəfər mühacirin isə İstanbula göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu.¹⁰ Həmin ilin dekabrında gəmi ilə Samsuna gələn daha 868 nəfərlik Dağıstan və noqay mühacirlərinin bir qismi Ərzurumda öz həmvətənlərinin yanında, digər bir qismi isə Amasyada yerləşdirilmişdi.¹¹ Dağıstan və Naxçıvan mühacirlərindən olan 128 nəfərin münasib yerlərdə məskunlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdu.¹² Bir məsələni də qeyd edək ki, Osmanlı arxiv sənədlərində Şəki və Şirvan bölgələrindən gələn insanları adətən Dağıstanlı kimi qələmə verilir, yalnız doğulduğu bölgəni müəyyən edincə bunu aydınlaşdırmaq mümkün olurdu.

Qeyd edək ki, mühacirlərin istədikləri yerdə məskunlaşdırılması diqqət çəkən məqamlardandır. Digər tərəfdən də, mühacirlərimizin məskunlaşma yerlərini özlərinin seçməsi, görünür əvvəlki illərdə həmin ərazilərə öz həmvətənlərinin köçü ilə bağlı idi. Köçlər zamanı diqqət çəkən məqamlardan biri də, ailə üzvlərinin bir qisminin Osmanlı torpaqlarında, qalan üzvlərinin öz doğma yurdlarında olmasıdır. Belə faktlar həddindən artıq çoxdur. Görünür mühacirət edən ailə başçısı vəziyyəti yoluna qoyduqdan sonra ailənin digər üzvlərini gətirməyi nəzərdə tuturdu. Şəkidə qalan qohumların Osmanlı dövlətinə gətirilməsi ilə bağlı çoxsaylı müraciətlərin olması mühacirlərin öz vəziyyətlərindən razılığı kimi də qəbul edilməlidir.

Arxiv sənədlərində keçmiş Şəki xanlığından olan şəxslərin mühacirətlə bağlı çoxsaylı müraciətləri yer alır. 1863-cü ildə Şəkidən olan mühacir Hacı Abdulla əfəndinin müraciəti, Şəkidən Osmanlı torpaqlarına hicrət edəcək otuz evdən ibarət qohumlarından qrupa lazımı köməkliyin göstərilməsi ilə bağlı idi.¹³ Digər bir mühacir Süleymanıyyədə təhsil alan Əbdülqadir əfəndinin müraciəti Şəkidə olan

⁸ Ömer İşyar. **Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**. İstanbul, 2004, s.103-104. BOA, C.HR. 98/4872, bax: Şəki: **Ən qədim zamanlardan günümüzədək**. Bakı: Turxan NPB, 2020, 708 s., s.265.

⁹ **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, I. İstanbul**, 2012, s.345-346.

¹⁰ **TCCDAB, OAK, A.MKT.UM.**, 515/52

¹¹ **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, I**, olacaq, s.344-349.

¹² **TCCDAB, OAK, A.MKT.NZD**, 199/24

¹³ **TCCDAB, OAK, HR.İD.**, 1/24

ailəsinin İstanbula göndərilməsinə köməklik göstərilməsini nəzərdə tuturdu.¹⁴ 1873-cü ildə Şəkidən olan 7 evlik mühacir qrupunun Bursada yerləşdirilməsi və onlara lazımı xərclik ayrılması nəzərdə tutulmuşdu.¹⁵ Qeyd edək ki, əvvəlki illərdə olduğu kimi Şəkidən gələn mühacirlərin xeyli hissəsi Bursa vilayətində məskunlaşmışdı, Ümumilikdə Bursa əhalisinin yarısından çoxu mühacirlərdən ibarət olduğu üçün, artıq onlar şəhərin idarə, bələdiyyə və ədliyyə məclislərində vəzifə tutmaq tələbi ilə çıxış edirdilər.¹⁶

Köçlər demək olar ki, Şəkinin bütün kəndlərini əhatə etmişdir. Müstəmləkə rejiminin ağır təqiblərindən bezən əhali dəstələr halında öz yurd-yuvalarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Türk tarixçisi Ö.G.İşyarın qeyd etdiyi kimi, getdikcə vəziyyəti ağırlaşan bu insanların çoxunun Anadoluya köç etməkdən başqa bir yolu qalmamışdır.¹⁷ 1877-ci ildə Rusiya-Osmanlı müharibəsinin başlanmasından sonra rus hakim dairələrinin Qafqaz müsəlmanlarına qarşı amansız zülmələrinin şiddətlənməsi¹⁸ nəticəsində Osmanlı dövlətinə köçlər daha da kütləviləşmişdir.

Getdikcə artan köçlərlə bağlı 18 iyun 1878-ci ildə Mühacir Komissiyası yenidən təşkil olunmuşdu. Bu komissiya, məskunlaşma ilə bağlı bütün məsələləri öz üzərinə götürmüş, hətta mühacirlərə bir sıra vergi güzəşti nəzərdə tutmuşdu. Anadolunun müxtəlif bölgələrində Qafqaz mühacirləri üçün yeni qəsəbə və kəndlər salınmışdı. 1865-1892-ci illərdə sadəcə Hüdavendigər vilayətində Qafqazdan gələn mühacirlər üçün 159 kənd,¹⁹ 1875-1900-ci illər arasında Bursanın İnegöl yaylaqlarında Qafqazdan gələn köçkünlər üçün isə 15 mühacir kəndi salınmışdı.²⁰ Əlbəttə ki, bu mühacirlər arasında Azərbaycanlı məcburi köçkünlərin, o cümlədən Şəki bölgəsindən olan mühacirlərin də müəyyən payı vardır.

Mühacirlər üçün kənd və qəsəbələr salınarkən, məktəb və məscid inşası əsas şərtlərdən hesab olunurdu. Məsələn 1891-ci ildə Ərtoğrul sancağındakı mühacir kəndlərində, eləcə də İnegöl qəzasına bağlı beş mühacir kəndinin hər birində məscid və məktəb inşası qərara alınmışdı.²¹ Təqdir olunası haldır ki, mühacir kəndləri salınarkən məktəb və məscidlərin olmasına xüsusi həssaslıqla yanaşılır, uşaqların təhsilə cəlb olunmasının qarşısına qalınırdı. Məskunlaşma başa çatana kimi mühacirlərin ev və lazımı ərzaqla təmin olunması Mühacirət Komissiyası tərəfindən həyata keçirilirdi.

Nəticə

Beləliklə, Şəki xanlığının çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra işğal faktı ilə barışmaq istəməyən, eləcə də çar hakim dairələrinin ağır təzyiqlərinə məruz qalan yerli əhalinin bir qismi köç etmək məcburiyyətində qaldı. Əlbəttə min illər boyunca yaşadıkları dədə-baba yurdlarını tərk etməyin necə acınacaqlı olduğunu

¹⁴ TCCDAB, OAK, HR.İD., 1/42

¹⁵ TCCDAB, OAK, DH. MKT., 1298/91

¹⁶ Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri. II. İstanbul, 2012, s.388-389.

¹⁷ Ömer İşyar. Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu. İstanbul, 2004, s.252.

¹⁸ TCCDAB, OAK, HR.TO., 496/60

¹⁹ TCCDAB, OAK, İ. HR., 319/20566

²⁰ Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, I. İstanbul, 2012, s.538-539.

²¹ TCCDAB, OAK, E. DH., 1227/96092

təsəvvür etmək çətin deyil. Bununla yanaşı köç edən əhalinin baş verə biləcək bütün təhlükələri gözə alaraq uzunmüddətli və məşəqqətli köç yoluna düşməsi vəziyyətin ciddiliyindən xəbər verir. Əhalinin qalan əmlakı isə işğalçı rejim tərəfindən mənimsənilirdi.

Köç edən Şəki əhalisi Anadolunun müxtəlif bölgələrində məskən salmış, Osmanlı dövləti çoxsaylı mühacirləri üçün kənd və qəsəbələr salmış, mühacirlərin gündəlik xərclərinin ödənilməsi və ərzaq təminatı ilə bağlı üzərinə düşən bütün vəzifələri lazımınca yerinə yetirməyə çalışmışdır. Bu işdə dövlətin təşkil etdiyi Mühacirət Komissiyası mühüm rol oynamışdır. Köçlər həm Qafqazın, həm də Anadolunun demoqrafik vəziyyətinə təsir etmiş, eləcə də Anadoluda çoxsaylı Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan mənşəli yer adları meydana gəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. İşyar Ömer. **Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**. Alfa, İstanbul 2004.
2. **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri**. Pr. Yön. Uğur Ünal. – İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları – 2012. I kitab, – 586 s.
3. **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri**. Pr. Yön. Uğur Ünal. – İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları – 2012. II Kitab, – 450 s
4. **Türkiyə Cümhuriyyəti Cumhurbaşkanlığı Dövlət Arxivləri Başkanlığı, Osmanlı Arxivi Külliyyəsi (TCCDAB, OAK), Xətti-Humayun (HAT) fondu.**
5. **TCCDAB, OAK, Mektubi Kalemi Umum Vilayet (A.MKT.UM) fondu.**
6. **TCCDAB, OAK, Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair (A.MKT.NZD) fondu.**
7. **TCCDAB, OAK, Hariciye Nezareti İdare Kalemi (HR.İD) fondu.**
8. **TCCDAB, OAK, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT) fondu.**
9. **TCCDAB, OAK, Hariciye Tercüme Odası (HR.TO) fondu.**
10. **TCCDAB, OAK, İrade Hariciye (İ. HR) fondu.**
11. **TCCDAB, OAK, İbnülemin Dahiliye (E. DH) fondu.**
12. Umudlu, Vidadi. **Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828)**. Vidadi Umudlu. – Bakı: Elm – 2004. – 183 s.
13. Şəki: **Ən qədim zamanlardan günümüzədək**. Kollektiv redaksiya. – Bakı: Turxan NPB, – 2020. – 708 s.
14. **Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК) (Кавказ и Закавказье за время управления генерала от инфантерии, князя Павла Дмитриевича Цицианова, 1802-1806). Том II. Под редакцией: Ад. Берже. – Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского – 1868. – 1238 с.**

15. Дубровин, Николай. **История войны и владычества русских на Кавказе, Т.5. От убийства князя Цицианова до подавления восстания царевича Григория 1812 г.** / Дубровин, Николай. – СПб.: – 1887. – 495 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Umudlu Vidadi Umud oğlu – tarix üzrə Umudlu Vidadi Umud – Doctor of fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Philosophy in history, associate A.A.Bakikhanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı. professor, A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku.